

نقش جاذبه‌های اکوتوریستی، فرهنگی و تاریخی در توسعه گردشگری استان سمنان

سیدخلیل سیدعلی پور^{۱*} ناصر اقبالی^۲

۱- عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد فیروزکوه.

۲- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

* مسئول مکاتبات. پست الکترونیک: seyedkhalilsap@yahoo.com

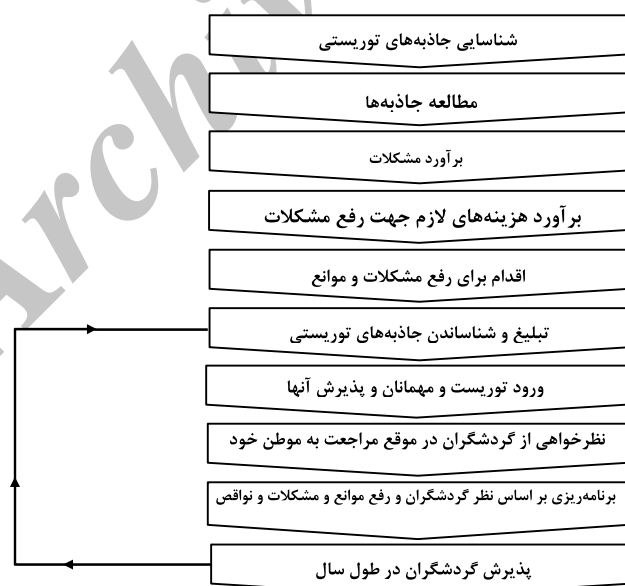
چکیده

امروزه صنعت توریسم و جذب گردشگر از عوامل موفقیت هر کشور به لحاظ اقتصادی محسوب می‌گردد. بطوری که بخش مهمی از درآمدهای بسیاری از کشورهای دنیا از طریق این صنعت بدست می‌آید. تقاضای روزافزون گردشگران برای استفاده از جاذبه‌های طبیعی و بازدید از اماکن تاریخی- باستانی، فرهنگی و مذهبی، بستر مناسبی را برای فراهم ساختن امکانات رفاهی و توسعه گردشگری فراهم آورده است. استان سمنان از نظر موقعیت مکانی و داشتن عناصر مهم جذب گردشگر مانند چشم انداز و مناظر طبیعی، آثار باستانی، تنوع اقلیمی، آداب و رسوم و سنن اجتماعی زمینه‌های مناسبی برای توسعه فعالیت‌های گردشگری دارد. گردشگری یکی از واقعیت‌های اقتصادی و اجتماعی انکارناپذیر دنیای کنونی است. این تحقیق با هدف بررسی نقش جاذبه‌های اکوتوریستی، فرهنگی و تاریخی در توسعه گردشگری این استان انجام شد. روش بررسی توصیفی، استنباطی و تحلیلی بوده و جمع‌آوری داده‌ها بوسیله پرسشنامه انجام و تجزیه و تحلیل آنها با استفاده از نرم افزار Spss صورت پذیرفت.

واژه‌های کلیدی: توریسم، جاذبه‌های اکوتوریستی و فرهنگی و تاریخی، توسعه گردشگری، استان سمنان.

مقدمه

صنعت گردشگری در هزاره سوم به یکی از پر رونق‌ترین، جذاب‌ترین و اشتغالزاترین صنعت جهان تبدیل شده است. رشد سریع گردشگری در دهه‌های اخیر، نقش قابل توجهی در تأمین منابع مورد نیاز ارز و توسعه اقتصادی داشته و باعث توجه بیش از پیش کشورها به آن شده است. رونق گردشگری در هر منطقه تابع شرایط و ویژگیهای ملی و منطقه‌ای شامل سیاستهای دولت، عوامل اجتماعی و فرهنگی، جاذبه‌های طبیعی و تاریخی، کمیت و کیفیت خدمات ارائه شده به گردشگران می‌باشد. از آنجاییکه گردشگری در بسیاری از کشورهای جهان، یکی از بزرگترین و سودآورترین صنعتها محسوب می‌شود، ایران با پیشینه تمدنی کهن و جاذبه‌های متنوع و موقعیت برجسته اقلیمی، خواهان منافع اقتصادی از جمله اشتغالزایی و درآمد ارزی بوده و بر حفظ ارزشهای متعالی و هویت فرهنگی خود نیز تأکید دارد. براساس گزارش سازمان جهانی جهانگردی (WTO) و برنامه چشم انداز توریسم در سال ۲۰۲۰ میلادی، تعداد گردشگران در سراسر جهان به یک میلیارد و ۶۰۰ میلیون نفر خواهد رسید. این سازمان پیش‌بینی کرده که منطقه خاورمیانه پس از منطقه شرق آسیا، بالاترین میزان رشد توریسم را در جهان خواهد داشت. بر این اساس در برنامه‌ریزی به منظور بهره‌برداری از جاذبه‌های توریستی و اکوتوریستی می‌بایست سیاستهای کلان دولت و خواسته‌های مردم محلی مورد توجه قرار گیرد (شکل ۱).

شکل ۱: چگونگی برنامه‌ریزی به منظور جذب گردشگران (خندزلی، ۱۳۸۹)

مبانی نظری

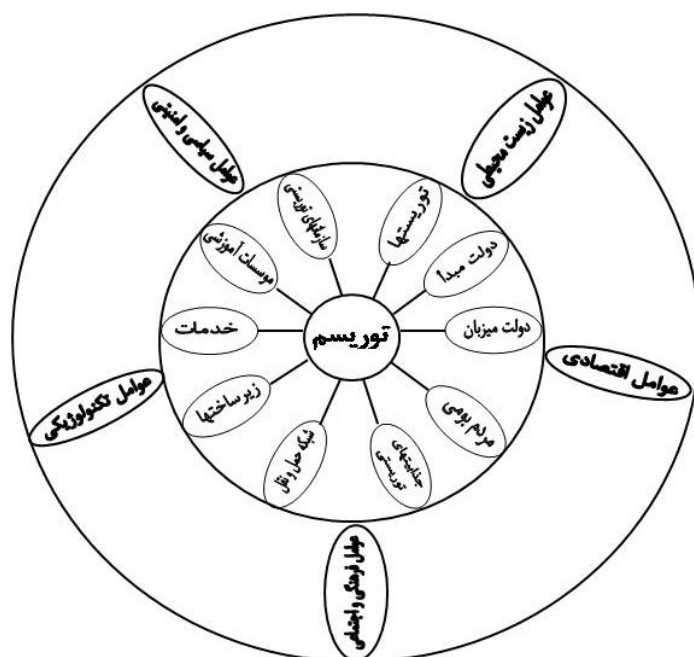
در آغاز قرن بیست و یک هنوز توسعه برخی از استانهای کشور بامسائل و چالشهای متعددی مواجه است چرا که راهبردهای گذشته در زمینه توسعه نواحی موفقیت‌آمیز نبوده و نتوانسته مسائلی همچون فقر، اشتغال، بهداشت، امنیت غذایی و پایداری محیط زیست را سامان بخشد. این راهبردها در توزیع منافع حاصل از رشد و توسعه نیز موفق نبوده و سبب ایجاد مشکلات متعددی شده است. یکی از راهبردهایی که اخیراً در اغلب کشورهای جهان مورد توجه قرار گرفته، توسعه و گسترش توریسم در نواحی محروم ولی دارای پتانسیلهای لازم است. بدیهی است کشورهای که از طبیعت متنوع و قابل ارائه برخوردارند، سالانه میلیونها دلار از پارکهای ملی و مناطق حفاظت شده خود درآمد ارزی کسب می‌نمایند. اولین گام برای به حرکت درآوردن چرخ اقتصادی توریسم، شناسائی و معرفی قابلیتها و توانمندیهای بالقوه موجود است که با شناخت و برنامه‌ریزیهای همه جانبه می‌توان زمینه‌های بهره‌برداری اقتصادی را مهیا نمود. استان سمنان بدلیل دارا بودن تنوع اقلیمی و زیستی، توانهای فراوانی برای جذب توریسم و اکوتوریسم دارد (میراج، ۱۳۸۶). گردشگری پدیده‌ای است که از گذشته دور مورد توجه جوامع انسانی بوده و بر حسب نیازهای متفاوت اجتماعی و اقتصادی به پویایی خود ادامه داده و با توجه به توسعه روز افزون ارتباطات و افزایش چشمگیر تعداد گردشگران و درآمدهای ارزی حاصل از آن نتایج بسیاری همچون اشتغال را برای جوامع به دنبال داشته است. بهتر است توجه ویژه‌ای به تسهیل هماهنگی و روابط سازمانی در مقیاسهای محلی، ناحیه‌ای و زیر ناحیه‌ای داده شود تا تولیدات و زیربنای اقتصادی جدیدی ایجاد نموده و به جای رقابت فرسایشی، رقابت سازنده و مثبتی را سازماندهی نماید (Cawley, 2007). هر یک از محیطهای طبیعی، جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زمینه‌ساز فعالیتهای گوناگونی هستند، که توریسم نیز از جمله این فعالیتهای محسوب می‌شود. شدت و ضعف فعالیتهای جهانگردی به طور نسبی متأثر از کارکردهای فوق و امکانات و توانمندیهای موجود در هر یک از این زمینه‌هاست. لذا به همان نسبت که حوزه‌های زیست محیطی و اماکن جغرافیایی هر یک دارای خصوصیات و ویژگیهای منطقه‌ای خاص خود هستند، حوزه فعالیتهای توریستی نیز متنوع بوده و از حوزه‌ای به حوزه دیگر متفاوت می‌باشد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۶). توسعه فعالیت توریستی با انگیزه گردشگری غالباً منوط به جاذبه‌های متنوع طبیعی، فرهنگی و تاریخی است. کشورهای پیشین در بخش گردشگری یا به لحاظ چشم‌اندازهای طبیعی مانند دریاچه‌ها، سواحل آفتابی و کوهستانهای پر برف یا به لحاظ قدمت تاریخی خود و یا به

لحاظ عناصر دیگر و ایجاد برخی جاذبه‌های مصنوعی و همچنین ایجاد ساختاری سازمانی و فراهم آوردن بستر سرمایه‌گذاریهای گسترده توانسته‌اند به تقاضای وسیعی از نیازهای جهانگردی پاسخ داده و از تأثیرات و دستاوردهای آن نیز به همان اندازه بهره‌مند گردند (تقوایی و همکاران، ۱۳۸۸). گسترش و توسعه گردشگری در کشورهای توسعه یافته موجب تنوع هر چه بیشتر مشاغل و منابع درآمدی و کاهش ناهماهنگی در سایر بخشها شده است. این صنعت برای کشورهای در حال توسعه که با مشکلات بی حد و حصر اقتصادی و اجتماعی مواجه‌اند، می‌تواند فرصتی درخور در اختیار برنامه‌ریزان قرار دهد تا به کاهش نابرابریها، افزایش درآمدها و فرصتهای جدید شغلی و توازن اقتصادی مناطق مختلف کشور دست یابند (نوروزی، ۱۳۸۹). توسعه طبیعت‌گردی در نواحی بیابانی مستلزم تدوین برنامه و راهبردهای مناسب مختص این نواحی است. در این زمینه راهبردهای طبیعت‌گردی به دلیل اینکه تعامل نظامهای اکولوژیکی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی را در جوامع میزبان مدنظر قرار می‌دهد، راهبردی مناسب برای توسعه پایدار مناطق مورد هدف به شمار می‌آید. در این زمینه نظامهای گردشگری به مانند اکوسیستمی پویا و وابسته به سرمایه‌های طبیعی عمل می‌نمایند و در صورت تخریب این سرمایه‌های طبیعی، پویایی آنها دچار اختلال می‌گردد. بنابر این اتخاذ راهبردهای مناسب به منظور حفظ این سرمایه‌ها و تداوم پویایی گردشگری ضروری بنظر می‌رسد (Higham, 2007). طبیعت‌گردی به طور مستقیم با منابع طبیعی جوامع میزبان ارتباط می‌یابد و روستائیان به دلیل شیوه زندگی و نوع معیشت خود، بهره‌برداران اصلی و مستقیم منابع طبیعی محسوب می‌شوند و به رغم داشتن تنها ۳۲ درصد از جمعیت کشور، حدود ۹۰ درصد از عرصه‌های طبیعی کشور را در اختیار دارند (رضوانی، ۱۳۸۳). صنعت توریسم بیشترین درآمد را در سطح جهانی برای برخی از کشورها به خود اختصاص داده است. توجه بیشتر به آن کاملاً منطقی و اقتصادی بنظر می‌رسد. در سالهای اخیر فناوری اطلاعات روشهای عملی را در تمامی سازمانها و بویژه در صنعت گردشگری، متحول ساخته است. الگوبرداری مناسب از کشورهایی که هم‌اینک در این صنعت چه به لحاظ تعداد و چه از حیث درآمد از رتبه‌بندی مناسبی در سطح جهان برخوردار هستند، می‌تواند مسیر رسیدن به موفقیت را تا حد امکان کوتاه و بهینه سازد (علوی، ۱۳۹۰).

امروزه پارادایم پایداری به طور عام و در صنعت گردشگری به طور خاص به دغدغه‌ای جهانی تبدیل شده و در نوشتار توسعه گردشگری مفهوم پایداری به کانون اصلی مباحث علمی و دانشگاهی جهان تبدیل شده است (رکن‌الدین افتخاری، ۱۳۸۹). دخالت انسان در محیط زیست منجر به تغییر در اکوسیستم طبیعی، تخریب محیط زیست و تبدیل جاذبه‌های طبیعی به

کاربری‌های مسکونی و صنعتی می‌شود که دوری انسان از طبیعت را به دنبال خواهد داشت. بنابراین این انسان برای بهره‌گیری از جاذبه‌های طبیعی، استراحت و تمدد اعصاب دست به فعالیت‌هایی می‌زند که به آن اکوتوریسم یا طبیعت‌گردی می‌گویند. اکوتوریسم، گردش به مناطق طبیعی و نسبتاً دست نخورده برای مطالعه و لذت بردن از چشم‌اندازهای طبیعی، حیات وحش جانوری و گیاهی تعریف شده که جنبه‌های فرهنگی منطقه را نیز مورد توجه قرار می‌دهد (سراقی و همکاران، ۱۳۸۷). اکوتوریسم یا طبیعت‌گردی در میان گونه‌های مختلف گردشگری از جایگاه ویژه و رشد قابل توجهی برخوردار است به نحوی که در بیست ساله اخیر شاهد گسترش سریع فعالیت‌های طبیعت‌گردی در سراسر جهان بوده‌ایم و انتظار می‌رود بر شدت این گسترش نیز افزوده شود. بنابراین این اکوتوریسم از آینده‌ای پر رونق و درخشان برخوردار است که موجب مزایای فراوانی برای جهانیان خواهد شد (Randall, 2002). جاذبه‌های متعدد و متنوع تاریخی، فرهنگی و طبیعی استان فرصت مناسبی برای دستیابی به توسعه پایدار هستند. با توجه به سهم قابل توجه حضور گردشگران تاریخی و فرهنگی در استان سمنان، بررسی تأثیرات این دست از گردشگران و سهم آنان در توسعه پایدار شهرهای استان امری اجتناب ناپذیر است. منابع و جاذبه‌های گردشگری در تمامی بخش‌های برنامه‌ریزی و مدیریتی صنعت گردشگری از اهمیت بالایی برخوردار است و ویژگیها و مشخصه‌های منابع و جاذبه‌ها در یک کشور یا منطقه اساس توسعه گردشگری را مهیا می‌سازد و بدون شک بهره‌مندی از منابع و جاذبه‌های گردشگری موجود، در پیدایش و توسعه گردشگری نقش اساسی ایفا می‌کند (ضیایی و داغستانی، ۱۳۸۹). براساس دیدگاه‌های برنامه‌ریزی توسعه پایدار، یادمانها و ثروت‌های تاریخی تنها به عنوان میراث قلمداد نمی‌شوند، بلکه بهره‌برداری از آنها در فعالیت‌های اقتصادی و در امر جهانگردی دارای ارزشهای کم نظیری است. از دیدگاهی دیگر و براساس تجارب ارزشمند جهانی، یکی از مناسبترین روش‌های حفظ و نگهداری میراث تاریخی، حفظ و احیاء گذشته آنهاست (شربتی، ۱۳۸۹). اطلاعات مهمترین رکن توسعه اکوتوریسم است. با توجه به تعامل‌های پیچیده بین اکوتوریسم و عوامل متعدد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و زیست محیطی، تنها با در دست داشتن اطلاعات واقعی و بهنگام می‌توان به برنامه‌های توسعه‌ای کارا و موثر دست یافت (زاهدی، ۱۳۸۵). عوامل موثر در توسعه گردشگری و جلب گردشگران در استان سمنان عبارتند از: موقعیت جغرافیایی، جاذبه‌های اکوتوریستی (طبیعی) و جاذبه‌های انسان ساخت (امین بیدختی، ۱۳۸۶). در اهمیت گردشگری همین بس که از این صنعت در حال حاضر به عنوان سومین صنعت پر درآمد و پول‌ساز، پس از صنعت نفت و

خودروسازی در جهان می‌توان نام برد (خذرلی، ۱۳۸۹). توریسم یک مقوله چند بعدی است و با عوامل متعددی در ارتباط است (شکل ۲).

شکل ۲: الگوی تعاملی صنعت توریسم

روش تحقیق

این تحقیق به روش توصیفی، پیمایشی انجام شد به نحوی که از طریق مشاهده و مصاحبه حضوری و تکمیل پرسشنامه از گردشگران، اطلاعات جمع‌آوری شد. جامعه آماری تحقیق گردشگرانی بوده‌اند که از جاذبه‌های اکوتوریستی، تاریخی و فرهنگی و مذهبی شهرهای استان سمنان بازدید می‌کردند. نمونه‌گیری به روش تصادفی انجام (حافظ‌نیا، ۱۳۸۳) و در نهایت تجزیه و تحلیل داده‌ها بوسیله نرم افزار Spss صورت پذیرفت.

موقعیت استان

استان سمنان با وسعتی حدود ۹۶۸۱۵ کیلومتر مربع، ۵/۹ درصد از کل مساحت خاکی ایران را به خود اختصاص داده و از این رو هفتمین استان وسیع کشور محسوب می‌شود. این استان در محدوده جغرافیایی ۱۳ و ۳۴ تا ۲۰ و ۳۷ عرض شمالی، و ۵۱ و ۵۱ تا ۰۳ و ۵۷ طول شرقی از نصف النهار گرینویچ واقع شده است. این استان از شمال به استانهای خراسان شمالی،

مازندران و گلستان، از شرق به استان خراسان رضوی، از جنوب به استانهای یزد و اصفهان و از غرب به استانهای قم و تهران محدود می‌شود (شکل ۳) (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان سمنان، ۱۳۸۴). جدول ۱ خصوصیات آب و هوایی شهرستانهای استان را نشان می‌دهد.

شکل ۳: شهرهای استان سمنان

جدول ۱: خصوصیات آب و هوایی و ارتفاع آنها از سطح دریا (شهرستانهای استان سمنان)

نام ایستگاه	حداقل مطلق دما (سانتیگراد)	حداکثر مطلق دما (سانتیگراد)	میانگین بارش (میلیمتر)	میانگین رطوبت نسبی (%)	ارتفاع از سطح دریا (متر)
سمنان	-۱۱	۴۴	۱۴۰/۶	۴۱	۱۱۷۱
شاهرود	-۱۴	۴۲	۱۵۵/۴	۴۵	۱۳۶۵
گرمسار	-۱۱	۴۵/۸	۱۱۳/۳	۴۲	۸۲۵
دامغان	-۱۶/۵	۴۳	۹۹/۵	۴۸	۱۱۷۰

نتایج

در این تحقیق ۴۱۰ پرسشنامه در مکانهایی که دارای پتانسیل‌های اکوتوریستی، جاذبه‌های تاریخی، فرهنگی و مذهبی بوده و گردشگرانی که جهت بازدید به این مکان‌ها مراجعه نمودند، توزیع شد. سپس از آزمون دوجمله‌ای ($p < 0/60$) استفاده شد و سطوح عوامل طبیعی، تاریخی و فرهنگی مورد اندازه‌گیری قرار گرفت. در تأمین روایی پرسشنامه مورد استفاده، روش اعتبار محتوی مدنظر بود. این روش، نوعی روایی است که معمولاً برای بررسی اجزای تشکیل دهنده

یک ابزار اندازه‌گیری به کار برده می‌شود. در واقع این نوع روایی فرآیند تعیین معرف بودن سئوالات ابزار با توجه به ویژگیها، مهارتها، دانش و آنچه مورد اندازه‌گیری واقع می‌شود، می‌باشد.

$$z = \frac{\bar{p} - p}{\sqrt{\frac{p - q}{n}}}$$

به منظور تعیین قابلیت اعتماد (پایایی) ابزار اندازه‌گیری از روش سنجش سازگاری درونی استفاده شد. سازگاری درونی بوسیله ضریب آلفای کرونباخ اندازه‌گیری می‌شود. این روش در اغلب تحقیقات مورد استفاده قرار می‌گیرد و اگر چه حداقل مقدار قابل قبول برای آن ۰/۷ می‌باشد اما مقادیر ۰/۶ و حتی ۰/۵۵ نیز برای آن قابل قبول است.

فرضیه اول

جاذبه‌های اکوتوریستی مانند چشمه‌ها و آبگرم معدنی، آبشار و رودخانه‌ها، مناطق ییلاقی و کوهستانی که در توسعه گردشگری استان سمنان تأثیر گذارند. در این فرضیه ۱۶/۸ درصد خیلی زیاد، ۲۹/۹ درصد زیاد، ۳۱/۵ درصد متوسط، ۲۰/۴ درصد کم و ۱/۴ درصد خیلی کم می‌باشد.

فرضیه دوم

جاذبه‌های تاریخی مانند آثار و ابنیه‌های تاریخی و باستانی، آداب و رسوم محلی و سنتی که در توسعه گردشگری استان سمنان و جذب گردشگران تأثیر گذارند. در این فرضیه ۱۰/۹ درصد خیلی زیاد، ۲۶/۶ درصد زیاد، ۳۰/۸ درصد متوسط، ۲۸/۹ درصد کم و ۲/۸ درصد خیلی کم می‌باشد.

فرضیه سوم

جاذبه‌های فرهنگی و مذهبی مانند شرکت در مراسم‌های ملی و مذهبی از جمله اعیاد و جشن‌ها، مراسم عروسی و مناسبت‌های خاص در جذب گردشگران موثراند. در این فرضیه ۱۲/۲ درصد خیلی زیاد، ۲۶/۴ درصد زیاد، ۲۸/۷ درصد متوسط، ۲۴/۵ درصد کم و ۸/۲ درصد خیلی کم می‌باشد.

در نتایج فرضیات، فرضیه اول (جاذبه‌های اکوتوریستی) بیشترین تأثیر را در توسعه گردشگری داشته و فرضیه‌های دوم (جاذبه‌های تاریخی و باستانی) و سوم (جاذبه‌های فرهنگی و مذهبی) در مرحله بعدی اهمیت قرار گرفتند.

جاذبه‌های گردشگری استان سمنان

توسعه گردشگری در استان سمنان به جهت گسترش زیر بناها و تجهیز فضاها و تعادل بخشی نواحی و ایجاد فرصت‌های شغلی جدید، نقش مؤثری در توسعه داشته و نه تنها پشتوانه‌ای برای توسعه اقتصادی محسوب می‌گردد بلکه از دیدگاه اجتماعی، زمینه‌ساز پویایی فرهنگی و تحکیم وحدت ملی نیز می‌باشد. استان سمنان از ۷۲۹ جاذبه گردشگری برخوردار است که از این تعداد، ۳۶۲ مورد مربوط به جاذبه‌های طبیعی، ۲۹۷ مورد مربوط به جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی و سایر آنها انسان ساخت می‌باشد (جدول ۲ و ۳). در حال حاضر برای تسهیل فعالیتهای بازرگانی و تجاری کشورهای ایران، ترکیه، چین، روسیه، قزاقستان، تاجیکستان، ترکمنستان و کشورهای عربی حوزه خلیج فارس توسعه راه آهن از مسیر جاده ابریشم مورد توجه قرار گرفته است که بخشی از آن در محدوده استان سمنان قرار می‌گیرد.

جدول ۲: جاذبه‌های گردشگری استان سمنان

جاذبه	تعداد	درصد
طبیعی	۳۶۲	۴۹/۶
فرهنگی و تاریخی	۲۹۷	۴۰/۸
انسان ساخت	۷۰	۹/۶
کل	۷۲۹	۱۰۰

جدول ۳: توزیع جاذبه‌های گردشگری استان سمنان به تفکیک شهرستانها

شهرستان	استان	طبیعی	تاریخی و فرهنگی	انسان ساخت
سمنان	۷۲۹	۳۶۲	۲۹۷	۷۰
سمنان	۲۲۵	۱۳۹	۷۹	۷
شاهرود	۲۱۵	۸۴	۱۰۴	۲۷
دامغان	۱۶۲	۷۱	۶۴	۲۷
گرمسار	۱۲۷	۶۸	۵۰	۹

جاذبه‌های طبیعی (اکوتوریستی)

بسیست درصد از مناطق حفاظت شده کشور در این استان واقع شده‌اند. منطقه حفاظت شده و پناهگاه حیات وحش توران در جنوب شرقی شاهرود، منطقه حفاظت شده پرور در شمال شهمیرزاد، پناهگاه حیات وحش خوش بیلاق در شمال شرقی شاهرود، منطقه شکار ممنوع خنار در شمال غربی سمنان، غار دربند در مهدیشهر، آبگرم سمنان، جنگل ابر شاهرود و رودبارک در شمال شهمیرزاد، چشمه علی دامغان، شاه چشمه و چشمه عین الرشید گرمسار، حبله رود و گنبد‌های نمکی، آبشار نسرهای دامغان و چشم‌انداز زیبای کویر ایران از آن جمله‌اند (شکل ۴ و ۵).

شکل ۴: جاذبه‌های طبیعی استان سمنان (سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان سمنان، ۱۳۷۵)

چشمه آبگرم

با توجه به شرایط عمومی استان سمنان، وجود چشمه سارها و آبهای معدنی بسیار مغتنم و از جایگاه ارزشمندی برخوردار است (جدول ۴). این پدیده‌ها بیشتر در بخش پایکوهی و کوهستانی و در شهرستانهای سمنان و دامغان دیده می‌شوند. از جمله آنها می‌توان به چشمه شاه، چشمه عین الرشید و چشمه‌های آب مراد و آب قولنج اشاره نمود. چشمه‌های آبگرم سمنان در فاصله ۲۱ کیلومتری شهر سمنان قرار داشته و مورد توجه بسیاری از گردشگران محلی و منطقه‌ای

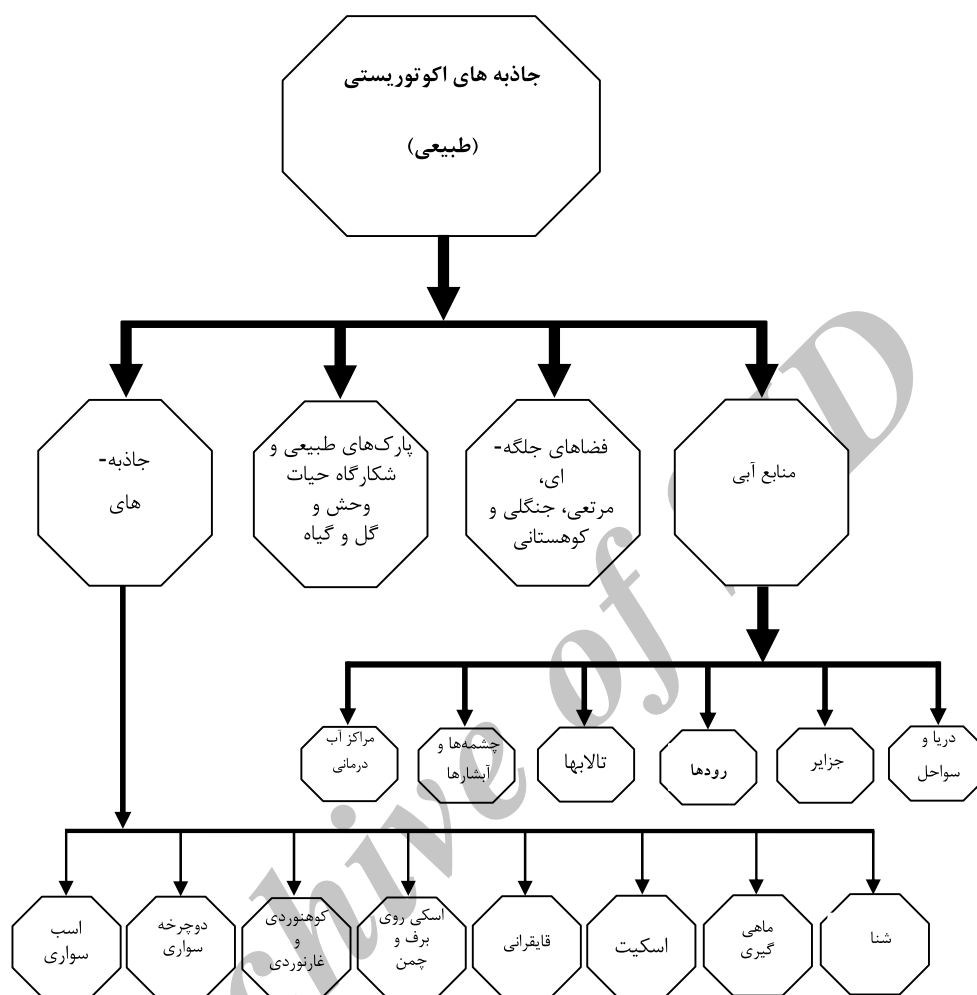
می‌باشد. دبی آب این چشمه بین ۵ الی ۲۰ لیتر در ثانیه در نوسان بوده و گرمای آن در حدود ۲۵ درجه سانتیگراد می‌باشد. این چشمه از نظر شرایط اکولوژیکی و اقلیم آسایش می‌تواند مکان مناسبی برای گردشگری پایدار باشد به شرط آنکه امکان جذب گردشگر از نظر ارائه خدمات میسر باشد (بخشنده‌نصرت و میراج، ۱۳۸۶).

چشمه‌های آب معدنی باداب سورت

مجموعه زیبا و دیدنی چشمه‌های آب معدنی باداب سورت که از شگفت‌انگیزترین شاهکارهای طبیعی است در ۶۸ کیلومتری شمال دامغان و ۷ کیلومتری غرب روستای بادله واقع است. این چشمه‌ها مشتمل بر دو چشمه با آبهای کاملاً متفاوت به لحاظ رنگ، بو و مزه می‌باشند. یکی از آنها دارای آب شور و چشمه دیگر دارای آبی به رنگ نارنجی و کمی ترش مزه است.

جدول ۴: برخی از چشمه‌های استان سمنان

شهرستان	چشمه‌ها
گرمسار	یخچال، کهنه‌ده، شهرآباد، سنگ آب، امامزاده خوشنام و شاه چشمه.
سمنان	هیکو، ملاده، تلاجیم، پرور، چاشم، کاهش، شیخ چشمه‌سر، روزیه، جوین، شاهزاده محمد زید، امامزاده عبدالله، اروانه و گل رودبار.
دامغان	چشمه علی، دیباج، فیخار، اسیج، کشت دشت، کلوی، آکسی، سیاه دره، سنگلو، زرشکو، سنجو، خامنو، لعلو، کندی او، وسیه، خاکستران.
شاهرود	بیچه خو، بزدر، تال در، احیا، گراب، چشمه کاریز، مهاجرات، تلخاب، مله، مورگینی، فرحزاد، سیاه چشمه، پالی زو، میشی، ارمیان، شش، چشمه نی، حق الخواجه، سرخ چشمه و قطری.

شکل ۵: جاذبه های اکوتوریستی (طبیعی)

در تقسیم بندی جاذبه های اکوتوریستی استان باید به ویژگیهای اقلیمی و ژئومورفولوژیکی و مناطق بکر و جذاب توجه داشت.

رودخانه چشمه علی

این چشمه در ۳۵ کیلومتری شمال دامغان، بین روستاهای آستانه و کلاته رودبار واقع گردیده و از قدیم الایام یکی از نقاط پر جاذبه بوده است. این چشمه در گذشته گردشگاه فرمانروایان و سلاطین بود بطوری که پادشاهان اولیه ایل قاجار علاوه بر توجه به شهر دامغان،

چشمه علی را نیز مورد توجه قرار می‌دادند. به همین جهت آقا محمد خان و فتحعلی شاه قاجار در محل چشمه، ساختمانهای زیبایی بنا نمودند. بنای این چشمه علی شامل دو قسمت است یکی عمارت قراول خانه که بنای آن خشتی است و در زمان آقا محمد خان قاجار مورد استفاده قرار می‌گرفت و دیگری بنایی دو طبقه و آجری است با شالوده سنگی که در داخل یک دریاچه طبیعی قرار گرفته است. این بنا مربوط به دوره فتحعلی شاه می‌باشد. رودخانه چشمه علی تنها رودخانه دائمی دامغان است که از کوههای شمالی سرچشمه می‌گیرد. علاوه بر چشمه‌های ذکر شده، می‌توان به چشمه‌های ملاده در مجاورت رودخانه سفیدرود، نی در ۱۶۰ کیلومتری شمال شرقی شاهرود، سنگ آب در ۱۵ کیلومتری شمال غرب ایوانکی، یخچال در ۳۵ کیلومتری شمال غرب ایوانکی، کهنه‌ده در ۶۵ کیلومتری شرق گرمسار، شهرآباد در ۵۰ کیلومتری شمال شرق گرمسار، آسبج در ۴ کیلومتری دامغان، مهاجرت در روستای شاهرود و کشت دشت در ۶۶ کیلومتری شمال غرب دامغان اشاره نمود که هر یک برای گذران اوقات فراغت دارای جاذبه‌های قابل توجهی می‌باشند. در شهرستان دامغان نیز همانند سایر شهرهای استان، کلیه رودخانه‌ها فصلی بوده و از مهمترین آنها می‌توان مسیل فیخار و تویه دروار را نام برد که این رودخانه‌ها سالانه حدود ۳۰ میلیون متر مکعب آب را به دشت دامغان جاری می‌سازند.

غار دربند

غار دربند بزرگترین غار استان در ۲۱ کیلومتری شمال سمنان و ۳ کیلومتری جنوب شهمیرزاد واقع شده و مشرف به دره سرسبز و خرم دربند است. این غار در کمرکش کوه سنگی زیبایی به نام کهرد رو به مشرق قرار داشته و دره وسیع و سرسبز دربند در زیر آن گسترده شده است. طبیعت بسیار زیبای غارها، همواره باعث جلب گردشگران و طبیعت دوستان می‌شود. مدخل غار به عرض ۲/۷۵ متر و ارتفاع آن ۱/۳۵ متر است. پس از عبور از دهانه و مدخل غار، وارد دالانی به طول ۲۳ و عرض متوسط ۳ متر می‌شویم. این دالان، دهانه غار و تالار غار را به یکدیگر متصل می‌کند. فضای غار به صورت تالاری بیضی شکل به طول ۹۱ متر که عریض‌ترین قسمت آن ۳۶ متر و بلندترین نقطه سقف آن ۲۰ متر است. ساختمان غار از نظر زمین‌شناسی مربوط به دوران سوم و از نوع سنگهای رسوبی است که به مقدار فراوانی آهک و املاح داشته و از این رو سراسر آن پوشیده از ستونهای بزرگ و زیبای استالاگمیت (چکنده) و استالاگمیت (چکیده) است و از این نظر یکی زیباترین و تماشایی‌ترین غارهای ایران به شمار می‌رود.

بلندترین ستون استالاکمیت با ارتفاع ۱۲ متر و قطر متوسط ۲/۸۵ متر با زیبایی خاصی در وسط غار بالا رفته است. آنچه در جستجوی غار بدست آمده نشانگر آن است که این غار متعلق به دورانهای مختلف تاریخی است. قدیمی ترین آثار بدست آمده از این غار مربوط به قرن پنجم هجری و مستندترین آنها سکه طلائی است به خط کوفی که قسمتی از آن شکسته و از بین رفته است، ولی سبک و خط آن متعلق به اواخر سلجوقی و اوایل حمله مغول است. کاسه های لعابی معروف به گبری و سفالهای بسیار ظریف قرن پنجم تا ششم هجری قدیمی ترین آثاری است که از این غار بدست آمده است.

جنگلها

از کل مساحت ۹/۱۵۳/۸۰۰ هکتاری استان سمنان، عرصه های منابع طبیعی سطحی معادل ۷/۹۰۶/۲۲۶ هکتار شامل جنگلها، مراتع، بیابان و شنزارها و بقیه اراضی کشاورزی و محدوده شهرها و روستاها و شوره زارها را تشکیل می دهند. در ایران حدود ۷ درصد از مساحت کل کشور زیر پوشش جنگل است در حالیکه استان سمنان با داشتن حدود ۲۲۵/۰۰۰ هکتار جنگل طبیعی و ۶۶/۲۲۶ هکتار جنگل دست کاشت، فقط دارای ۳ درصد عرصه جنگلی می باشد (جدول ۵).

جدول ۵: مساحت مراتع، جنگلهای طبیعی، دست کاشت و بیابانهای استان سمنان

شرح	مساحت (هکتار)	درصد مساحت
مراتع	۵,۵۰۰,۰۰۰	۶۹/۶۰
جنگلهای طبیعی	۲۲۵,۰۰۰	۰/۸
جنگلهای دست کاشت	۶۶,۲۲۶	۰/۸
بیابان و شنزار	۲,۱۱۵,۰۰۰	۲۶/۸
جمع	۷,۹۰۶,۲۲۶	۱۰۰

جنگل ابر

این جنگل که در مجاورت روستای ابر شاهرود واقع گردیده است بخشی از مساحت ۱۰ هزار هکتاری جنگلهای طبیعی پهن برگ ارتفاعات کوهستانی حوزه جنگلداری شاهرود می‌باشد که از این مساحت حدود ۶۰۰۰ هکتار جنگل صنعتی و ۴۰۰۰ هکتار جنگل مخروطی می‌باشد. این جنگل به لحاظ موقعیت در ۵۰ کیلومتری شمال شاهرود قرار دارد. میزان نزولات جوی در این منطقه بین ۴۰۰ تا ۵۰۰ میلیمتر بوده و حداکثر و حداقل دما ۲۰ و ۶ درجه سانتیگراد می‌باشد. این منطقه در بیشتر فصول سال پوشیده از ابر است که از کرانه‌های خزر توسط جریان باد به ارتفاعات کوهستان هدایت شده و به علت بلندی این مکان و پوشیده شدن از جبال مرتفع حالت متراکم پیدا نموده و به ندرت از ارتفاعات و یا روزنه‌های جبال عبور کرده و به سمت دامنه جنوبی البرز و منطقه کویری جریان می‌یابد. غلظت ابر و مه در اغلب فصول در این جنگلها باعث ایجاد پوشش گیاهی جالب و متنوع شده است. همچنین وجود ابر در سطح پایین دست، زیبایی این جنگل را دو چندان نموده است. این جنگل در زمستان اغلب برف‌گیر و سرد است.

جنگل رودبارک

این جنگل در فاصله ۶۰ کیلومتری شمال شرقی سمنان در بالای منطقه خوش آب و هوای شه میرزاد واقع شده است. این منطقه جزء بخش شه میرزاد بوده و در ارتفاع ۱۶۰۰ تا ۲۷۰۰ متری از سطح دریا واقع شده است. مساحت این منطقه بالغ بر ۸۰۰۰ هکتار می‌باشد. واقع شدن این جنگل در ارتفاع باعث شده که از چشم انداز زیبایی برخوردار باشد. این جنگل در منتهی الیه جنگلهای خزری واقع شده و متأثر از اقلیم دریای خزر و همجوار با کوههای البرز می‌باشد که از اقلیم سرد و خشک برخوردار است. داشتن شیب ملایم و مسیرهای عبوری قابل دسترس جهت دستیابی به قسمتهای مختلف جنگل و همچنین وجود نسترتهای وحشی در هوای مه آلود اردیبهشت ماه و شبنمهای بهاری صبحدم بر روی گیاهان چنان فضای دل انگیزی را در میان این عبورگاهها ایجاد کرده که چشم هر مسافری را به سوی خود می‌کشاند.

آبشار نسروای

آبشارهای زیبای نسروا که بخشی از هدایای الهی به طبیعت و سرزمین کهن دامغان است در ۲۰ کیلومتری شمال شرقی شهر دیباج واقع شده‌اند. مسیر مناسب برای دستیابی به آبشارها

بدین گونه است که پس از طی ۹ کیلومتر از جاده اصلی دیباج به گلوگاه اولین جاده خاکی سمت راست خود را ۱۲ کیلومتر طی می نماید تا به رودخانه و مزرعه سرسبزی برسد. سپس جاده کنار رودخانه را به سمت شرق ۴ کیلومتر ادامه داده تا به انتهای جاده و به ابتدای ورودی تنگه و دره نسروا با درختان ارس و جریان زلال آب برسید سپس مسیر روح پرور تنگه و رودخانه را ۴۵ دقیقه پیاده طی می نماید تا به تلاقی آب از دو مسیر جنوبی و شرقی می رسد که ادامه هر یک از این دو صورت، جداگانه شما را بر دو آبشار تقریباً مجاور یکدیگر می رساند. آبشار اول خود مشتمل بر دو آب ریز نسبتاً مرتفع است که در پائین و در درون تنگه بالایی قرار گرفته است که بسیار پر جاذبه و دیدنی است. اما آبشار دوم که در مسیر شرق رودخانه قرار دارد آبشاری است بلند و بسیار مسحور کننده که ارتفاع آن حدود ۲۲ متر است و جریان آب آن خنک و دائمی است که از دامنه کوههای مرتفع امام ابوالقاسم و کهکشان تأمین می گردد. آبشار نسروا با بیشترین زیبایی طبیعی و جذابیت های گردشگری، چشم و گوش هر علاقه مند به طبیعت را می نوازد و محیطی مناسب برای گذران اوقات فراغت را فراهم می آورد.

جاذبه های تاریخی

مکانهای تاریخی و باستانی استان سمنان در جذب گردشگران نقش زیادی دارد از آنجاییکه این سمنان دارای سابقه تاریخی ۷ یا ۸ هزار ساله می باشد و در دوران باستان بخشی از چهاردهمین ایالت تاریخی اوستایی بود گنجینه های تاریخی و معماری باستانی که در استان پراکنده اند، حامل میراث عظیم فرهنگ گذشته مردم این سرزمین محسوب می شوند (جدول ۶) (بنی اسدی، ۱۳۷۴). حضور گردشگران در کشور از یک سو عاملی است که موجب حفاظت از ثروت های طبیعی و یادمان های باستانی می شود و از سوی دیگر عامل تخریب و حتی نابودی این منابع می گردد (نوابخش و همکار، ۱۳۸۹). جاذبه های مهم تاریخی استان عبارتند از حمام پهنه سمنان، قلعه های تاریخی، آب انبارها، تپه های تاریخی، کاروانسرای شاه عباسی، بازار سمنان، دروازه ارگ، آتشگاه و دارالحکومه، عمارت آقا محمدخان، عمارت دختر ناصرالدین شاه، برج طغرل، برج پیر علمدار، برج مهماندوست، گنبد زنگوله، رباط شاه عباسی، بازار دامغان، مدرسه مطلب خان، کاروانسرای میاندشت، برج کاشانه، کاروانسرای عباس آباد، قصر بهرام، قصر عین الرشید و کاروانسرای دهنمک (شکل ۶).

شکل ۶: آثار تاریخی استان سمنان (سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان سمنان، ۱۳۷۵)

جدول ۶: بناهای تاریخی و باستانی استان سمنان

کاروانسرای میامی	میامی	صفویه
کاروانسرای لاسجرد	لاسجرد	صفویه
کاروانسرای سمنان	سمنان	صفویه
کاروانسرای آهوان	آهوان	صفویه
دروازه ارگ سمنان	سمنان	قاجاریه
برج طغرل	مهماندوست	سلجوقی
گنبد زنگوله	دامغان	صفاریه
کاروانسرای شاه عباسی	دامغان	صفویه
مجموعه چشمه علی	چشمه علی	صفویه
کاروانسرای سپهسالار	امیر آباد	قاجاریه
گرمابه حضرت	سمنان	صفویه
مجموعه تاریخی بسطام	بسطام	ایلخانی
کاروانسرای ده نمک	ده نمک	صفویه
کاروانسرای ایوانکی	ایوانکی	صفویه
قصر بهرام	گرمسار	صفویه

جاذبه‌های فرهنگی و مذهبی

جاذبه‌های فرهنگی هر کشوری عمدتاً نشأت گرفته از تاریخ تمدن، دستاوردهای مادی و معنوی، اعتقادات ملی و مذهبی و آداب و رسوم آن سرزمین می‌باشند. این جاذبه‌ها در اماکنی که پایدار کننده و تجلی بخش ارزشهای فرهنگی اند نمود پیدا می‌کنند. مشاهده کنندگان اماکن فرهنگی بطور اعم و موزه‌ها بطور اخص، از هر قشر یا ملیتی که باشند با دیدن آثار فرهنگی هنری دورانهای گذشته و درک ارتباطات مادی و معنوی سرزمینهای مختلف جهان در طول تاریخ خود به خود به داد و ستدهای فرهنگی و چگونگی بوجود آمدن تمدن و علوم و فنون بشری پی می‌برند و همین موضوع بدون شک در بسط تفاهم بین‌المللی و تلطیف احساسات و حفظ صلح جهانی بی اندازه مفید و مؤثر می‌افتد. جاذبه‌های فرهنگی و مذهبی استان عبارتند از مسجد جامع دامغان، مسجدتاریخانه، مقبره شاهرخ میرزا، مسجد جامع سمنان، مسجد امام سمنان، امامزاده یحیی سمنان، بقعه پیغمبران، مسجد جامع بسطام، آرامگاه شیخ علاءالدوله سمنانی، آرامگاه بایزید بسطامی، آرامگاه شیخ ابوالحسن خرقانی، آرامگاه ابن یمین فرومدی، تکیه آرادان و بقعه امامزاده علی اکبرگرمسار (جدول ۷).

جدول ۷. بناهای فرهنگی و مذهبی استان سمنان

نام بنا	موقعیت جغرافیایی	قدمت تاریخی
مسجد جامع سمنان	سمنان	سلجوقی - ایلخانی
آرامگاه علاءالدوله سمنانی	صوفی آباد	ایلخانی
مسجد جامع دامغان	دامغان	سلجوقی - غزنوی
مسجد تاریخانه	دامغان	۲ ه. ق
بقعه پیغمبران	سمنان	صفویه
مسجد امام	سمنان	قاجاریه
امامزاده یحیی (ع)	سمنان	صفویه
بقعه پیر نجم الدین	سمنان	بعد از سلجوقی
امامزاده علی اکبر	گرمسار	صفویه
تکیه آرادان	آرادان	قاجاریه
مسجد جامع	شاهرود	۵ و ۶ و ۷ ه. ق
بقعه شیخ ابوالحسن خرقانی	قلعه نو خرقان	صفویه
امامزاده علویان	سمنان	صفویه
پیر علمدار	دامغان	سلجوقی
مسجد جامع فرومد	فرومد	سلجوقی
مسجد امام حسن	شاهرود	صفویه

بحث و نتیجه‌گیری

جاذبه‌های گردشگری استان براساس تنوع، شامل جاذبه‌های طبیعی، تاریخی - باستانی و فرهنگی - مذهبی می‌باشند. جاذبه‌های اکوتوریستی مهمترین عامل جذب گردشگر محسوب می‌شود و پس از آن جاذبه‌های تاریخی و باستانی استان و جاذبه‌های فرهنگی و مذهبی قرار می‌گیرند. برنامه‌ریزی برای گردشگری نباید تک بعدی باشد، برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری در جذب توریسم داخلی و خارجی می‌تواند اقتصاد کشور را متحول سازد. همچنین قرار گرفتن در مسیر ارتباطی زائران امام رضا^(ع) و نزدیکی به پایتخت کشور عاملی است که می‌تواند یکی از بزرگترین مجتمع‌های اقامتی و توریستی و پذیرایی در استان سمنان که ۵۷۰ کیلومتر از راه ارتباطی تهران - مشهد در این استان قرار گرفته است را فراهم نماید. ضمن اینکه گردشگران و زائران می‌توانند از جاذبه‌های طبیعی و مکانهای تاریخی و باستانی و اماکن مذهبی در شهرهای مختلف استان بازدید نمایند، این امر در اشتغال و توسعه اقتصادی استان نقش زیادی خواهد داشت. با توجه به نتایج حاصله، پیشنهاداتی به شرح زیر ارائه می‌گردد:

- افزایش درآمدها از طریق توسعه توریسم در مناطق دارای جاذبه‌های گردشگری.
- تشویق فعالیتهای عمرانی و زیر بنایی توسعه گردشگری و شبکه‌های حمل و نقل و تولید و عرضه کالاهای مورد نیاز مسافران.
- احداث مجتمع‌های جهانگردی در نواحی پر جاذبه و مستعد استان مانند شهمیرزاد، چشمه علی دامغان، بسطام و غیره.
- شرکت فعال استان در نمایشگاههای داخلی و خارجی و معرفی جاذبه‌های استان.
- تأسیس دفاتر مسافرتی و آژانس‌های گردشگری به منظور.
- احداث امکانات اقامتی و تقویت چشمه‌های آبگرم در مناطق گردشگری استان.
- ایجاد تورهای کویری و امکان‌سنجی ایجاد سایت اکوتوریستی کویر در سطح کشور.
- معرفی جاذبه‌های کویری استان برای جذب گردشگر و توسعه گردشگری.
- معرفی جاذبه‌های گردشگری استان از طریق صدا و سیما.
- کاهش یا حذف مالیات با هدف تشویق بخش خصوصی به منظور سرمایه‌گذاری.

منابع

- ۱- ابراهیم‌زاده، ع. ۱۳۸۶. توسعه توریسم و تحولات کارکردی آن در ایران در حال گذر. نشریه علوم جغرافیایی، ۶(۹و۸): ۹۷-۱۱۷.
- ۲- امین‌بیدختی، ع. ۱۳۸۶. صنعت گردشگری در ایران، توانمندیها، موانع و راهکارها. مجموعه مقالات همایش ملی توانمندیها، موانع و راهکارهای توسعه گردشگری استان سمنان، دانشگاه سمنان، ۲۹ بهمن، ۱۰۷-۱۱۵.
- ۳- بخشنده‌نصرت، ع. و میراج، ف. ۱۳۸۶. آمایش چشمه‌های آبگرم سمنان به منظور توریسم پایدار. مجموعه مقالات همایش ملی توانمندیها، موانع و راهکارهای توسعه گردشگری استان سمنان، دانشگاه سمنان، ۲۹ بهمن، ص ۳۲۳.
- ۴- بنی‌اسدی، ع. ۱۳۷۴. سیمای استان سمنان. انتشارات استانداری سمنان، سمنان، ۶۵۰ صفحه.
- ۵- تقوایی، م. ۱۳۸۸. نقش و جایگاه برنامه‌ریزی چند بعدی در توسعه توریسم و اکوتوریسم. فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، ۲۰(۳): ۶۲-۴۵.
- ۶- حافظ‌نیا، م. ۱۳۸۳. مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. انتشارات سمت، تهران، ۳۲۵ صفحه.
- ۷- خذرلی، ج. ۱۳۸۹. مبانی جغرافیای توریسم و اکوتوریسم. انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارومیه، ارومیه، ۲۹۲ صفحه.
- ۸- رضوانی، م. ۱۳۸۳. مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران. انتشارات قومس، تهران، ۲۸۷ صفحه.
- ۹- رکن‌الدین افتخاری، ع. ۱۳۸۹. فرآیند بومی‌سازی شاخص‌های توسعه پایدار گردشگری روستایی در ایران. فصلنامه پژوهش‌های روستایی، ۱(۴): ۴۱-۱.
- ۱۰- زاهدی، ش. ۱۳۸۵. مبانی توریسم و اکوتوریسم پایدار. انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ۲۱۵ صفحه.
- ۱۱- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان سمنان. ۱۳۸۴. ۲۸۶ صفحه.
- ۱۲- سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان سمنان. ۱۳۷۵. ۱۷۴ صفحه.
- ۱۳- سراقی، ع. ۱۳۸۷. نقش جاذبه‌های اکوتوریستی در توسعه گردشگری نهاوند با تأکید بر مدل SWOT. نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، ۸(۱۱): ۱۶۹-۱۳۳.

- ۱۴- شربتی، ا. ۱۳۸۹. نقش و جایگاه جاذبه‌های یادمانی و تاریخی استان گلستان در جذب توریست. مجله آمایش محیط، ۳(۸): ۵۵-۶۹.
- ۱۵- ضیایی، م. و داغستانی، س. ۱۳۸۹. تحلیل سلسله مراتبی جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی شهرستان نیشابور. فصلنامه جغرافیا و توسعه، ۸(۱۷): ۱۱۳-۱۳۸.
- ۱۶- علوی، م. ۱۳۹۰. بررسی آثار استفاده از فناوری اطلاعات در توسعه صنعت گردشگری ایران با استفاده از روش تحلیل پوششی داده‌ها DEA. مجموعه مقالات همایش ملی DEA. دانشگاه آزاد اسلامی واحد فیروزکوه، ۱۶۹-۱۶۰.
- ۱۷- میراج، ف. ۱۳۸۶. اثر جاذبه‌های گردشگری استان سمنان بر پویایی اشتغال. نشریه علوم جغرافیایی، ۷(۱۰): ۳۹-۵۸.
- ۱۸- نوابخش، م. ۱۳۸۹. بررسی اجمالی آثار گردشگری بر زندگی اقتصادی، اجتماعی مردم روستای زیارت. مجله آمایش محیط، ۳(۹): ۱۱۵-۱۳۲.
- ۱۹- نوروزی، م. ۱۳۸۹. امکان‌سنجی جاذبه‌های دره توتیا (بهشت گمشده) از توابع شهرستان ملایر با هدف تبدیل آن به سایت گردشگری. مجله آمایش محیط، ۳(۹): ۱۷۹-۱۵۵.
- 20- Cawley, M and Marsat, J. 2007. Promoting integrated rural tourism: comparative perspectives on institutional networking in france and Ireland. *tourism geographies* 9(4), 24p.
- 21- Higham, J. 2007. *Critical issues in ecotourism: understanding a complex tourism phenomenon*, Amsterdam, published by Elsevier Ltd, Butterworth-Heinemann, 122p.
- 22- Randall, A. 2002. *Resource economics*, second edition. New York, John Wiley and Sons, 81p.